

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ (1988)

Το βασικό αντικείμενο αυτού του βιβλίου είναι η ανάλυση και κριτική του σύγχρονου ελληνικού καπιταλισμού: των δομικών χαρακτηριστικών του και των τάσεων εξέλιξής του.

Βέβαια, από μια πρώτη ματιά, ο ισχυρισμός που μόλις διατύπωσα θα ξενίζει ίσως τον αναγνώστη που έχει ήδη ανατρέξει στα περιεχόμενα του βιβλίου. Ο σύγχρονος ελληνικός καπιταλισμός αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης, με την αυστηρή έννοια του όρου, μόνο στο τελευταίο κεφάλαιο.

Εντούτοις, πρόκειται για έναν ισχυρισμό ακριβή. Όχι απλώς με την έννοια ότι τα προηγούμενα κεφάλαια προετοιμάζουν και διαμορφώνουν τις θεωρητικές κατηγορίες του τελευταίου, αλλά με την έννοια ότι ήδη από το πρώτο κεφάλαιο τίθενται σε συζήτηση και κριτική οι θεωρητικές κατηγορίες πάνω στις οποίες στηρίζονται ένα σωρό αναλύσεις και απόπειρες ανάλυσης του ελληνικού καπιταλισμού.

Γιατί, πραγματικά, τα προβλήματα αναφορικά με την ανάλυση του ελληνικού καπιταλισμού δεν εντοπίζονται σε καμιά περίπτωση στο ζήτημα των «στοιχείων». Πρόκειται, αντίθετα, για ένα ζήτημα εννοιών, ένα ζήτημα θεωρίας. Πρόκειται για τη δυνατότητα ή μη να μετασχηματιστούν τα «στοιχεία» σε θεωρητική-επιστημονική γνώση.

Το πρόβλημα εντοπίζεται, με άλλα λόγια, στην κυριαρχία κάποιων ιδεολογικών απόψεων και κατασκευών που δυσχεραίνουν ή, ακόμα, αποκλείουν τη μαρξιστική κριτική των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και της διευρυμένης αναπαραγωγής τους.

Ο σκληρός πυρήνας αυτών των αντιλήψεων είναι οι θεωρίες της «εξάρτησης» και της «υπανάπτυξης» του ελληνικού καπιταλισμού. Οι θεωρίες, δηλαδή, που εκλαμβάνουν και παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων ως παράγωγα των μηχανορραφιών και της «θέλησης» των «ξένων», που επιφυλάσσουν, ακόμα, για την Αριστερά το ρόλο του πολιτικού οργανωτή της «αυτοδύναμης» ανάπτυξης και αναπαραγωγής του ελληνικού κεφαλαίου. Οι θεωρίες της «εξάρτησης» και της «υπανάπτυξης» δεν είναι παρά το ιδεολογικό προπέτασμα και το ψευδώνυμο της εξάρτησης (από την αστική ιδεολογία) και της υπανάπτυξης της σύγχρονης αριστερής θεωρίας.

Μια θεωρητική προσέγγιση του σύγχρονου ελληνικού καπιταλισμού που θα επιχειρεί να προχωρήσει σε βάθος δεν θα μπορούσε, όμως, να περιοριστεί στην κριτική μόνον αυτών των εκχυδαϊσμένων εκδοχών της αριστερής και κυβερνητικής-κρατικής προβληματικής. Θα έπρεπε να προχωρήσει πιο βαθιά, στις ιστορικές ρίζες της συζήτησης για τον ιμπεριαλισμό που διεξάγεται επί αρκετές δεκαετίες μέσα στην Αριστερά. Όχι μόνο γιατί ο σύγχρονος εκχυδαϊσμένος μαρξισμός βασίζεται στην αποσιώπηση ή την εκλεκτικίστικη παρουσίαση ορισμένων μόνον πτυχών αυτής της συζήτησης. Αλλά, κυρίως, γιατί μέσα από την κριτική αποτίμηση των θεωρητικών απολήξεων και αντιπαραθέσεων στα πλαίσια της «ιστορικής» συζήτησης μπορεί να ελεγχτηθεί θεωρητικά το περιεχόμενο και η λειτουργία των «σύγχρονων» εννοιών: Με ποιο τρόπο και ως ποιο βαθμό θεωρητικές κατηγορίες, όπως παγκόσμιος καπιταλισμός, ιμπεριαλιστική αλυσίδα, μονοπωλιακός καπιταλισμός, διεθνοποίηση της παραγωγής, οικονομική κρίση κ.λπ. μπορούν να αποτελέσουν τους όρους-κλειδιά για τη θεωρητική, δηλαδή την επιστημονική ανάλυση της φαινομενικής κίνησης του κόσμου;

Παράλληλα, η συγκρότηση των εννοιών που αναφέρονται στη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, στη διεθνοποίηση της παραγωγής και τον ιμπεριαλι-

σμό, στο καπιταλιστικό κράτος, το έθνος, τα εθνικά σύνορα και τον επεκτατισμό δεν μπορεί παρά να αντιστρατεύεται μια άλλη, ριζικά διαφορετική, «χρήση» της θεωρίας: την απουσία των εννοιών μέσα από τη δήθεν αμεσότητα των «στοιχείων», κατά προτίμηση των ιστορικών. Μέσα από την αυταπόδεικτη «εγκυρότητα» και «αλήθεια» των ιστορικών στοιχείων και ευρημάτων καλούμαστε έτσι συχνά στην πραγματικότητα να «ξεχάσουμε» ότι τα στοιχεία αποτελούν απλώς την πρώτη ύλη της θεωρητικής ανάλυσης. Καλούμαστε, δηλαδή, τελικά στην πραγματικότητα να αποδεχθούμε σιωπηρά και να προσχωρήσουμε σε απόψεις και έννοιες ριζικά διαφορετικές, εχθρικές, προς τη μαρξιστική ανάλυση και κριτική: τις απόψεις της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας στην πιο καθαρή τους μορφή.

Αυτός είναι ο λόγος που η «Ιστορία» αποτελεί την αγαπημένη (αλλά και την πιο σίγουρη) μέθοδο για την επιβολή και εγκαθίδρυση απόψεων (για το παρελθόν) που καλούνται να λειτουργήσουν στο παρόν και στο μέλλον: η προαιώνια σύγκρουση των Ελλήνων με τους ξένους ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας «μας», η Ελλάδα «μας», προαιώνιο αντικείμενο διωγμών, αδικιών και ατιμώσεων, αυτή η αναξιοπαθούσα κόρη των «πέντε θαλασσών» που πασχίζει να αναστήσει τα πεπρωμένα της, με άλλα λόγια, η απωθητική ιδεολογία του σοβινισμού της ελληνικής κρατικής εξουσίας προκύπτει συχνά ως προέκταση στον πολιτικό χώρο των ευρημάτων ορισμένων (προοδευτικών) ιστορικών.

Έτσι, πιστεύω, η ανάλυση του σύγχρονου ελληνικού καπιταλισμού είναι υποχρεωμένη να προχωρήσει μέσα από δυο παρακαμπτήριους δρόμους: αυτόν της θεωρίας, όπου εδώ εντάσσονται τόσο η «ιστορική» συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό, όσο και η «σύγχρονη» συζήτηση για το κράτος, το μονοπωλιακό καπιταλισμό, τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, την καπιταλιστική ανάπτυξη και τον ιμπεριαλισμό· και αυτόν της ιστορικής ανάλυσης, όπου εδώ καθοριστική σημασία έχουν τα ζητήματα της εθνικής-κρατικής συγκρότησης του νεοελληνι-

κού (καπιταλιστικού) κοινωνικού σχηματισμού και των περιόδων και φάσεων της εξέλιξής του.

Το βιβλίο χωρίζεται έτσι σε τρία μέρη: Στο Πρώτο Μέρος ασκείται κριτική στην αντίληψη του «παγκόσμιου καπιταλισμού», που εισήγαγαν ορισμένες από τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, και η οποία εξακολουθεί να κυριαρχεί μέχρι και σήμερα. Τη βάση για την κριτική αυτή θα αποτελέσουν οι θέσεις του Λένιν σχετικά με το εθνικό ζήτημα (Κεφάλαιο 1). Στη συνέχεια επιχειρείται μια κριτική ανάλυση των αντιλήψεων για τα μονοπώλια, το σάπισμα και την παρακμή του ιμπεριαλισμού, τις εξαγωγές κεφαλαίου ως αποτέλεσμα της «περίσσειας κεφαλαίου» στο εσωτερικό κ.λπ. Πρόκειται και πάλι για αντιλήψεις που εισήχθησαν από τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό και εξακολουθούν να κυριαρχούν στην αριστερή θεωρία μέχρι και σήμερα (Κεφάλαια 2 και 3).

Στο Δεύτερο Μέρος του βιβλίου διατυπώνονται οι έννοιες με βάση τις οποίες μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να επιχειρηθεί η επιστημονική ανάλυση ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για τις κατηγορίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, του «καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας», της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, της καπιταλιστικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης και της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (Κεφάλαια 4-7).

Μετά από αυτή τη θεωρητική ανάλυση, επιχειρείται στο Τρίτο Μέρος του βιβλίου η προσέγγιση των διαδικασιών συγκρότησης και εξέλιξης του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού: Στο Κεφάλαιο 8 αναλύεται η ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης κατά το 18ο και 19ο αιώνα, διαδικασία η οποία αποκρυσταλλώνεται με την Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1827-1830). Οι πολιτικοί και ιδεολογικοί αυτοί μετασχηματισμοί εξετάζονται σε συνάρτηση με τη διαδικασία διάλυσης του ασιατικού τρόπου

παραγωγής και κυριαρχίας στις νότιες ελλαδικές περιοχές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Στο Κεφάλαιο 9 εξετάζεται η εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού κατά την περίοδο 1830-1940. Η φάση της ταχύρυθμης καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας ακολουθεί μια σχεδόν εκατονταετή περίοδο εδαφικού επεκτατισμού του ελληνικού κράτους, η οποία συνοδεύεται και τροφοδοτείται από τη διασπορά του ελληνικού κεφαλαίου και του ελληνικού πληθυσμού στον ευρύτερο μεσογειακό και βαλκανικό χώρο.

Τέλος, στο Κεφάλαιο 10 εξετάζεται η μεταπολεμική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού, από την άποψη τόσο της δυναμικής της κεφαλαιακής συσσώρευσης, όσο και των διαδικασιών διεθνοποίησης του ελληνικού κεφαλαίου.

Κλείνοντας αυτό το εισαγωγικό σημείωμα, θεωρώ υποχρέωσή μου να τονίσω, ότι θα ήταν εντελώς αδύνατον να γραφτεί αυτό το βιβλίο αν δεν είχε προηγηθεί η ανελλιπής, επί έξι σχεδόν χρόνια, θεωρητική-κριτική προσπάθεια και παρουσία του περιοδικού *Θέσεις*, στη συντακτική επιτροπή του οποίου και μετέχω. Βέβαια, όσο κι αν η λειτουργία του περιοδικού και οι απόψεις των συνεργατών μου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη διαμόρφωση και εξέλιξη των δικών μου απόψεων, η ευθύνη για όσα γράφονται εδώ βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

Μια πρώτη, συνοπτικότερη, μορφή του βιβλίου δημοσιεύθηκε στα γερμανικά, αποτελώντας τη διδακτορική διατριβή μου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟ

ΟΡΙΣΜΕΝΑ «ΑΝΟΙΚΤΑ»
ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ «ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ»

1.1 *Εισαγωγή*

Πάνω από ογδόντα ολόκληρα χρόνια η πολιτική στρατηγική της Αριστεράς έχει ως αφετηρία την ανάλυσή της για τον ιμπεριαλισμό. Βέβαια, τίποτα δεν μοιάζει να είναι πιο φυσικό απ' αυτό: ο ιμπεριαλισμός αποτελεί «το σύγχρονο στάδιο του καπιταλισμού», το κοινωνικό καθεστώς για την ανατροπή του οποίου μάχεται η Αριστερά...

Δύο είναι τα στοιχεία με βάση τα οποία οι αριστερές θεωρίες ορίζουν, από την πρώτη ήδη δεκαετία του αιώνα, τον ιμπεριαλισμό ως ένα «νέο στάδιο» του καπιταλισμού: Ο ιδιαίτερος ρόλος των μονοπωλίων και η διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, εξελίξεις που αντανακλώνται και στο πολιτικοστρατιωτικό επίπεδο με τη διαμόρφωση της επεκτατικής-ιμπεριαλιστικής πολιτικής, την αποικιοκρατία και τη νεοαποικιοκρατία.

Οι σύγχρονες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, κυρίως εκείνες που αναπτύχθηκαν από τη δεκαετία του '70 και μετά, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της διεθνοποίησης της καπιταλιστικής παραγωγής, θεωρώντας το, οι περισσότερες, ως έκφραση του παγκόσμιου χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου πα-

ραγωγής. Τείνουν, δηλαδή, όλο και περισσότερο οι σύγχρονες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό να θεωρήσουν τη διεθνή καπιταλιστική οικονομία ως μια ενοποιημένη παγκόσμια καπιταλιστική-ταξική δομή, όπου οι εθνικές οικονομίες και τα εθνικά κράτη αποτελούν απλώς επί μέρους τμήματά της.

Η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός υπάρχει μόνον ως παγκόσμιο σύστημα, ότι ο τόπος λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η παγκόσμια κοινότητα και όχι ο εθνικός κοινωνικός σχηματισμός, αποτελεί τη θεμελιώδη αντίληψη με βάση την οποία συγκροτείται το θεωρητικό ρεύμα «μητρόπολης-περιφέρειας». Η αντίληψη αυτή θα πάρει την ολοκληρωμένη της θεωρητική μορφή στις εργασίες του I. Wallerstein και του A. G. Frank, εργασίες που θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για τη διατύπωση της θεωρίας του «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας», που επιχειρεί να ερμηνεύσει τα φαινόμενα της διεθνούς αναδιάρθρωσης της παραγωγής κατά τα τελευταία χρόνια. Η ίδια αντίληψη για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» είναι όμως παρούσα και στις αναλύσεις του σοβιετικού μαρξισμού για τον ιμπεριαλισμό. Υιοθετείτο η αντίληψη αυτή για να θεμελιώσει τη θεωρία της μόνιμης «γενικής κρίσης» του καπιταλισμού, κρίσης που θεωρείτο ότι προέκυπτε κατά κύριο λόγο ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του παγκόσμιου καπιταλισμού λόγω της δημιουργίας της Σοβιετικής Ένωσης και του «σοσιαλιστικού συστήματος» (Ινστ. Οικ. Επιστ. ΕΣΣΔ 1982, σσ. 156-159). Υιοθετείτο ακόμα για να στηρίξει την άποψη ότι «οι εκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές χώρες και οι χώρες του Τρίτου Κόσμου είναι μέρος ενός και του ίδιου συστήματος (...)». Η οικονομική καθυστέρηση των αναπτυσσόμενων χωρών είναι, λοιπόν, αποτέλεσμα της λειτουργίας της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και του καπιταλιστικού διεθνούς καταμερισμού εργασίας» (Ποπόφ, 1978, σσ. 18-19).

Δεν είναι όμως μόνον οι θεωρητικοί του «νεο-μαρξισμού» ή οι θεωρητικοί της παραδοσιακής Αριστεράς που αντιλαμβάνονται

νονται τον καπιταλισμό ως παγκόσμια οικονομικο-κοινωνική δομή. Συγγραφείς όπως ο Παλονά (Palloix, 1973, 1978), αλλά και νεότερες θεωρίες, όπως η θεωρία της «ρύθμισης» (Regulation, βλ. Aglietta, 1982, Lipietz, 1982, 1984) έχουν ως αφητηρία για την ανάλυση του σύγχρονου ιμπεριαλισμού την αντίληψη ότι «οι γενικοί νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν ισχύουν παρά στην κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος» (Lipietz, 1983). Την αντίληψη αυτή ήρθαν να συναντήσουν τη δεκαετία του '90 οι μη μαρξιστικές προσεγγίσεις περί της «παγκοσμιοποίησης» της οικονομίας και των αγορών. Αντίθετα είναι αριθμητικά περιορισμένες οι μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις που στηρίζονται στη θέση ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κυριαρχεί στις επαρκείς μορφές του (μέσα στις οποίες περιλαμβάνεται και το αστικό κράτος) μόνο στο επίπεδο του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, και ότι επομένως η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία δεν αποτελεί μια ενοποιημένη ταξική δομή, αλλά προκύπτει από τη συνάρθρωση-διαπλοκή των διακριτών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (Πουλιαντζάς, 1981, Busch, 1974, 1983, Busch-Grunert-Tobergte, 1984). Η ίδια συζήτηση διεξάγεται από μια άλλη σκοπιά ανάμεσα στις μαρξιστικές αναλύσεις για το καπιταλιστικό κράτος. Το επίδικο ζήτημα είναι εδώ το κατά πόσο οι νομοτέλειες και οι λειτουργίες του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος τείνουν να υπερκεράσουν το αστικό κράτος, ή έστω να απαλλοτριώσουν ή να καθυποτάξουν ορισμένες λειτουργίες του (Murray, 1971, Warren, 1971).

Όμως τα ζητήματα που θέτουν οι σύγχρονες αναλύσεις για τον ιμπεριαλισμό και το εθνικό κράτος, όπως και οι αντίστοιχες αποφάνσεις περί «παγκοσμιοποίησης» δεν τίθενται σήμερα για πρώτη φορά. Με παρόμοιους θεωρητικούς όρους, παρά τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, είχαν ήδη τεθεί από τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, που διατυπώθηκαν ως γνωστόν οι περισσότερες κατά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας. (Με τη χρονολογική σειρά που γράφτηκαν: Hilferding,

1909, Λουξεμπουργκ, 1912, Μπουχάριν, 1915, Λένιν, 1916.) Αν το ζήτημα είναι σήμερα ελάχιστα γνωστό, αυτό δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι έχει αποσιωπηθεί η κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό. Οφείλεται επίσης στο ότι η συζήτηση εκείνη δεν προσέλαβε, παρά δευτερευόντως, ένα αμιγώς θεωρητικό χαρακτήρα. Ως επί το πλείστον διεξήχθη με τη μορφή πολιτικής αντιπαράθεσης, αντιπαράθεσης ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτικές γραμμές. Επειδή όμως ακριβώς επρόκειτο για μια αντιπαράθεση με επίδικο ζήτημα την πολιτική καθοδήγηση της κοινωνικής επανάστασης που είτε κυφορείτο, είτε βρισκόταν σε εξέλιξη, τα αποτελέσματά της προσλάμβαναν ευθύς εξαρχής μια ιδιαίτερη θεωρητική βαρύτητα.

Πιστεύω, λοιπόν, ότι οι θεωρητικές αναλύσεις και οι διαμάχες για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» (όπως και οι διαμάχες για την «κυριαρχία των μονοπωλίων») που έλαβαν χώρα κατά τη δεκαεπενταετία 1910-1925, διατηρούν μέχρι σήμερα την επικαιρότητά τους: Η μελέτη τους μπορεί να συμβάλει σημαντικά στο θεωρητικό προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας και της μαρξιστικής κριτικής στο σύγχρονο καπιταλισμό.

1.2 *Η ιστορική συγκυρία των κλασικών θεωριών και ο «παγκόσμιος καπιταλισμός»*

1.2.1 *Οι ορισμοί του ιμπεριαλισμού στις κλασικές θεωρίες*

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό διατυπώθηκαν σε μια εποχή κατά την οποία, από τη μια, μεσουρανούσε η αποικιοκρατία, ενώ, από την άλλη, κορυφώνονταν οι αντιθέσεις ανάμεσα στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες, που οδήγησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο όρος ιμπεριαλισμός είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα για να περιγράψει το αποι-

κιοκρατικό σύστημα και την αποικιοκρατική πολιτική των βιομηχανικών χωρών της εποχής. Ήδη το 1902 κυκλοφόρησε στο Λονδίνο και τη Ν. Υόρκη το βιβλίο του J. A. Hobson *Imperialism* (Ιμπεριαλισμός).

Εντούτοις, η απόπειρα να θεμελιωθεί, με βάση τη μαρξιστική θεωρία, η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται σ' ένα ιδιαίτερο ιστορικό στάδιο της ανάπτυξής του, επιχειρήθηκε για πρώτη φορά από τον Rudolf Hilferding στο *Χρηματιστικό Κεφάλαιο*, που η συγγραφή του ολοκληρώθηκε το 1909. Τα βασικά συμπεράσματα του Hilferding συνοψίζονται στη θέση ότι: «Το χαρακτηριστικό του “νεότατου” καπιταλισμού είναι τα φαινόμενα εκείνα της συγκέντρωσης, που εκδηλώνονται, από τη μια, με την “άρση του ελεύθερου συναγωνισμού”, και, από την άλλη, με την όλο και περισσότερο στενή σχέση μεταξύ τραπεζιτικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Με τη σχέση αυτή, το κεφάλαιο παίρνει τη μορφή του χρηματιστικού κεφαλαίου, που αποτελεί την τελειότερη και πιο αφηρημένη μορφή του κεφαλαίου» (Hilferding, 1973, σ. 17). Η θέση αυτή θα αποτελέσει, ως γνωστόν, κοινό τόπο και για τους άλλους εκπροσώπους των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, ιδίως για τον Μπουχάριν και τον Λένιν.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ θα ορίσει τον ιμπεριαλισμό ως εξής: «Ο ιμπεριαλισμός είναι η πολιτική έκφραση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου καθώς αυτή συγκρούεται με τα υπολείμματα του παγκόσμιου χώρου που δεν κατακτήθηκαν ακόμα από το κεφάλαιο» (Luxemburg, 1970, σ. 371). Η Λούξεμπουργκ θεωρεί τη διαδικασία επέκτασης του καπιταλισμού στα μη καπιταλιστικά «υπολείμματα» ως τον αποφασιστικό παράγοντα, που επιτρέπει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Η ιμπεριαλιστική πολιτική και οι ενδοϊμπεριαλιστικές συγκρούσεις προκύπτουν, λοιπόν, σύμφωνα με τη Λούξεμπουργκ, ως δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, κατά την ιστορική περίοδο όπου περιορίζεται η έκταση των «μη καπιταλιστικών υπολειμμάτων».

Ο Μπουχάριν όριζε επίσης τον ιμπεριαλισμό ως «πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου». Και συνέχιζε: «Έντούτοις, μπορεί κανείς να αναφερθεί στον ιμπεριαλισμό και ως ιδεολογία» (Bukharin, 1972, σ. 110). Αυτή η πολιτική (και η ιδεολογία) αποτελεί και για τον Μπουχάριν ένα δομικό χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού: «Ο ιμπεριαλισμός δεν είναι απλώς ένα σύστημα που συνδέεται κατά τον πιο καίριο τρόπο με το σύγχρονο καπιταλισμό, είναι επίσης το πιο αποφασιστικό στοιχείο του τελευταίου» (Bukharin, 1972, σσ. 139-140).

Τέλος, ο Λένιν διατύπωσε τον πασίγνωστο ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο, «ο ιμπεριαλισμός είναι (...) ο καπιταλισμός στο στάδιο εκείνο της ανάπτυξης στο οποίο έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει αποκτήσει εξαιρετική σημασία η εξαγωγή κεφαλαίου, έχει αρχίσει το μοίρασμα του κόσμου από τα διεθνή τρoαστ κι έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες κεφαλαιοκρατικές χώρες» (Λένιν, 1970, σ. 86).

1.2.2 *Η εισαγωγή της θεωρίας του «παγκόσμιου καπιταλισμού»*

Δεν ανήκει στις προθέσεις μας να παρουσιάσουμε ή να σχολιάσουμε εδώ τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό. Ως ένα βαθμό είναι γνωστή η αντιπαράθεση, από τη μια, ανάμεσα στους θεωρητικούς του επαναστατικού μαρξισμού και στους εκπροσώπους της Σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και, από την άλλη, στο εσωτερικό του επαναστατικού μαρξισμού, ανάμεσα στη λουξεμπουργκιανή και τη λενινιστική προσέγγιση (προς την οποία μετά το 1918 συνέκλινε και ο Μπουχάριν).¹ Εδώ θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με το ζήτημα του «παγκόσμιου κα-

1. Η αντιπαράθεση αυτή πήρε δημόσια μορφή το 1925 με την έκδοση στη Γερμανία της προσούρας του Ν. Μπουχάριν, *Der Imperialismus und die Akku-*

πιταλισμού», ζήτημα που συνήθως περνάει απαρατήρητο, μέσα από την αποσιώπηση των κλασικών αναλύσεων για τον ιμπεριαλισμό πέραν αυτής του Λένιν, μέσα ακόμα από την εκλεκτικίστικη ανάγνωση της προσούρας του Λένιν, με την παράλληλη απομόνωση του βιβλίου αυτού από τα άλλα πολιτικά κείμενα του Λένιν της ίδιας περιόδου.²

Τόσο η προσέγγιση της Λούξεμπουργκ όσο και η προσέγγιση του Μπουχάριν στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού στηρίχθηκαν και εισήγαγαν μια συγκεκριμένη αντίληψη για την «παγκοσμιοότητα» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η αντίληψη αυτή θεωρεί ακριβώς ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, οι θεμελιώδεις δομικές και ταξικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα, αναπαράγονται (πλέον) στις επαρκείς μορφές τους μόνο στο επίπεδο της παγκόσμιας οικονομίας. Ότι, επομένως, οι νόμοι και οι αιτιακές σχέσεις που ανακάλυψε και ανέλυσε ο Μαρξ αφορούν την παγκόσμια οικονομία, η οποία διαμορφώνεται έτσι ως μια ενιαία καπιταλιστική κοινωνική δομή.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ διατύπωσε στα κείμενά της, που

mulation des Kapitals (Ο ιμπεριαλισμός και η συσσώρευση του κεφαλαίου), που επιχειρεί να ανασκευάσει τη θεωρία της Λούξεμπουργκ για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού, τις κρίσεις, την κατάρρευση του καπιταλισμού και τον ιμπεριαλισμό. Η παρέμβαση του Μπουχάριν προκάλεσε κατ' αρχάς την απάντηση των θεωρητικών οπαδών της Λούξεμπουργκ (βλ., π.χ., Sternberg, 1971) και στη συνέχεια την ένταση της κριτικής προς το «λουξεμπουργκισμό» από τους «ορθόδοξους μαρξιστές», αλλά και τη συμμετοχή στη συζήτηση ορισμένων θεωρητικών του αυстро-μαρξισμού. Η θεωρητική αντιπαράθεση τροφοδοτήθηκε έτσι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30. Τα βασικά κείμενα αυτής της συζήτησης επανεκδόθηκαν το 1971 στην Ο.Δ. Γερμανίας υπό τον τίτλο *Dokumente zur Imperialismustheorie*, τόμ. 2, Caro-Druck Heidelberg.

2. Μέσα από την εκλεκτικίστικη χρήση του *Ιμπεριαλισμού...* οι περισσότεροι σύγχρονοι μαρξιστές θεωρητικοί μπορούν να επιδείξουν την ταυτότητα των συμπερασμάτων τους με τις θέσεις του Λένιν. Ορισμένοι άλλοι καταφέρνουν, με την ίδια μέθοδο, να ανασκευάσουν πολύ εύκολα την προβληματική του Λένιν. Είτε από τον έναν είτε από τον άλλον δρόμο χρεώνουν πολύ συχνά στον Λένιν μια άποψη για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» παρόμοια μ' αυτή του Μπουχάριν (και της Λούξεμπουργκ).

εκδόθηκαν υπό τον τίτλο *Τι είναι η εθνική οικονομία*, τη θέση ότι η εθνική οικονομία δεν μπορεί να νοηθεί ως ιδιαίτερη οικονομικοκοινωνική δομή, αλλά αποτελεί απλώς τμήμα της ενιαίας παγκόσμιας οικονομίας: «Ενάμιση αιώνα από τότε που η μοντέρνα οικονομία έκανε την εμφάνισή της στην Αγγλία, η παγκόσμια οικονομία αναπτύχθηκε πέρα για πέρα πάνω στα δεινά και τις συμφορές της ανθρωπότητας. (...) Το εμπόρευμα δεν χρησιμεύει για να καλύπτει “μερικές ελλείψεις” των “εθνικών οικονομιών”, αλλά αντίθετα για να δημιουργεί ελλείψεις, ν’ ανοίγει ρωγμές και ρήγματα στα παλιά οικοδομήματα των “εθνικών οικονομιών”, για να εισδύει και να δρα σαν μια μεγάλη δύναμη καταστροφής, έτσι που να μετατρέπει, αργά ή γρήγορα, τις “εθνικές οικονομίες” σ’ ένα σωρό ερείπια (...). Τίποτα δεν παίζει σήμερα πιο σπουδαίο ρόλο στην πολιτική και κοινωνική ζωή, όσο η αντίφαση ανάμεσα στα οικονομικά φαινόμενα, που ενώνουν κάθε μέρα και περισσότερο όλους τους λαούς σε μια μεγάλη ολότητα, και στη δομή των κρατών, που προσπαθούν να χωρίσουν τεχνητά τους λαούς χαράσσοντας σύνορα με πασσάλους, βάζοντας τελωνειακά εμπόδια, δημιουργώντας το μιλιταρισμό» (Λούξεμπουργκ, 1976, σσ. 65-66).

Την αντίληψη αυτή για την παγκόσμια-ενοποιημένη καπιταλιστική δομή θα αναπτύξει η Λούξεμπουργκ ακόμα περισσότερο στη *Συσώρευση του κεφαλαίου*. Εδώ θα επιχειρήσει μάλιστα ευθύς εξαρχής να επαναδιατυπώσει τη μαρξιστική θεωρία της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου στο παγκόσμιο επίπεδο. Το παρακάτω απόσπασμα σχετικά με την εσωτερική και την εξωτερική αγορά εικονογραφεί, νομίζω, με τον καλύτερο τρόπο τη θέση της για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό»: «Εσωτερική και εξωτερική αγορά παίζουν σίγουρα ένα μεγάλο και θεμελιακά διαφοροποιημένο ρόλο στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όμως όχι ως έννοιες της πολιτικής γεωγραφίας αλλά της πολιτικής οικονομίας. Εσωτερική αγορά, από τη σκοπιά της καπιταλιστικής παραγωγής, είναι η κα-

πιταλιστική αγορά, είναι αυτή η ίδια η παραγωγή ως αποδέκτης των δικών της προϊόντων και πηγή των δικών της στοιχείων της παραγωγής. Εξωτερική αγορά για το κεφάλαιο είναι το μη καπιταλιστικό κοινωνικό περιβάλλον, που απορροφά τα προϊόντα του και προμηθεύει στοιχεία παραγωγής και εργατικές δυνάμεις. Απ' αυτή τη σκοπιά, της οικονομίας, η Γερμανία και η Αγγλία είναι η μια για την άλλη ως επί το πλείστον εσωτερική, καπιταλιστική αγορά, κατά την αμοιβαία μεταξύ τους ανταλλαγή εμπορευμάτων, ενώ η ανταλλαγή ανάμεσα στη γερμανική βιομηχανία και τους Γερμανούς αγρότες, καταναλωτές ή και παραγωγούς για το γερμανικό κεφάλαιο, παριστά εξωτερικές σχέσεις αγοράς» (Luxemburg, 1970, σ. 288).

Παρόμοια θα είναι και η αντίληψη του Ν. Μπουχάριν λίγα χρόνια αργότερα, το 1915. Ο συγγραφέας θα υποστηρίξει ότι: «Μπορούμε να ορίσουμε την παγκόσμια οικονομία ως ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων και αντίστοιχα σχέσεων ανταλλαγής σε παγκόσμιο επίπεδο, έτσι ώστε τελικά η παγκόσμια οικονομία ανήκει στον τύπο τής εν γένει οικονομικής-κοινωνικής δομής. Όπως κάθε μεμονωμένη επιχείρηση αποτελεί μέρος της “εθνικής οικονομίας”, έτσι και καθεμιά απ' αυτές τις “εθνικές οικονομίες” εμπεριέχεται στο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας» (Bukharin, 1972, σ. 27). Με βάση αυτή την αφετηρία, ο Μπουχάριν θα υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές εθνικές οικονομίες (που πολώνονται σε αναπτυγμένες-βιομηχανικές, από τη μια, και υπανάπτυκτες-αγροτικές, από την άλλη) αποτελούν υποσύνολα της παγκόσμιας οικονομίας και σχηματίζουν έναν παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, στη βάση του οποίου βρίσκεται η αντίθεση ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και το παγκόσμιο προλεταριάτο. «Η συνολική διαδικασία της παγκόσμιας οικονομικής ζωής στη σύγχρονη εποχή ανάγεται στην παραγωγή υπεραξίας και στη διανομή της ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες και υποομάδες της αστικής τάξης, πάνω στη βάση μιας συνεχώς διευρυνόμενης αναπαραγωγής των σχέσεων ανάμεσα σε δύο τάξεις.

την τάξη του παγκόσμιου προλεταριάτου, από τη μια, και την παγκόσμια αστική τάξη, από την άλλη» (Bukharin, 1972, σ. 27). «Το χάσμα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, όπως επίσης και η διεύρυνση αυτού του χάσματος, που στο παρελθόν αφορούσαν την εσωτερική δομή κάθε χώρας, αναπαράγονται τώρα σε μια εκπληκτικά ευρύτερη βάση. (...) Ολόκληρες χώρες εμφανίζονται σήμερα ως “πόλεις”, συγκεκριμένα οι βιομηχανικές χώρες, ενώ ολόκληρα αγροτικά εδάφη εμφανίζονται ως “ύπαιθρος”» (Bukharin, 1972, σ. 21).

Οι εθνικές οικονομίες και τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν σύμφωνα με τον Μπουχάριν σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή, όπου το επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση της παγκόσμιας οικονομικής δομής. Η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομική δομή είναι, όμως, γεγονός στην εποχή του ιμπεριαλισμού, πράγμα που έχει ως συνέπεια μια καπιταλιστική «διαδικασία οργάνωσης που τείνει να υπερβεί τα “εθνικά” σύνορα. Βρίσκει, όμως, σημαντικά εμπόδια σ’ αυτόν το δρόμο». Έτσι, η ανάπτυξη του καπιταλισμού θεωρείται ότι συνδέεται με την αντίφαση ανάμεσα «στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, από τη μια, και τα “εθνικά” όρια οργάνωσης της παραγωγής από την άλλη» (Bukharin, 1972, σ. 74).

Την ανάλυσή του αυτή ο Μπουχάριν θα τη συνοψίσει ως εξής: «Υπάρχει μια αύξουσα αναντιστοιχία ανάμεσα στη βάση της οικονομικής κοινωνικής δομής, η οποία έχει γίνει παγκόσμια, και στην περιέργη ταξική δομή της κοινωνίας, μια δομή όπου η ίδια η άρχουσα τάξη (η μπουρζουαζία) διασπάται σε “εθνικές” ομάδες με αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα (...). Η παραγωγή έχει κοινωνικό χαρακτήρα, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας μετασχηματίζει τις “εθνικές” οικονομίες σε μέρη μιας γιγαντιαίας διαδικασίας εργασίας που αγκαλιάζει τα πάντα (...). Η ιδιοποίηση εντούτοις παίρνει το χαρακτήρα “εθνικής” (κρατικής) ιδιοποίησης (...). Κάτω απ’ αυτές τις συνθήκες, ξεπηδάει αναπόφευκτα η σύγκρουση, η οποία, με

δεδομένη την ύπαρξη του καπιταλισμού, εκτονώνεται μέσα από την αιματηρή επέκταση των κρατικών συνόρων, μια εκτόνωση η οποία εμπεριέχει την προοπτική νέων πιο εντυπωσιακών συγκρούσεων» (Bukharin, 1972, σ. 74).

Είναι προφανές ότι ο Μπουχάριν δίνει μεγαλύτερο βάρος από τη Λούξεμπουργκ στην αντίφαση του «παγκόσμιου καπιταλισμού» με την «εθνική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος» για να μπορέσει να ερμηνεύσει τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που είχε ήδη ξεσπάσει. Από το δρόμο αυτόν θα οδηγηθεί στο να επαναλάβει μια από τις βασικές διατυπώσεις του Hilferding: «Η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου προωθεί έναν τριπλό στόχο: πρώτον, δημιουργία μιας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης οικονομικής περιοχής, η οποία, δεύτερον, θα προστατευθεί ενάντια στον ξένο ανταγωνισμό από δασμολογικά τείχη και επομένως, τρίτον, θα γίνει περιοχή εκμετάλλευσης εκ μέρους των εθνικών μονοπωλιακών ενώσεων» (Hilferding, 1973, σ. 443, Bukharin, 1972, σ. 74). Η τελευταία αυτή διατύπωση δεν σημαίνει για τον Μπουχάριν μια υποχώρηση της θεωρίας του του «παγκόσμιου καπιταλισμού»: «Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας είναι από οικονομική άποψη ένα πρωτεύον στοιχείο, το οποίο δεν μπορεί να καταστραφεί ούτε με τον Παγκόσμιο Πόλεμο» (Bukharin, 1972, σ. 148).

Η αντίληψη για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομικο-κοινωνική δομή εισάγεται την εποχή αυτή από τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό για πρώτη φορά στη μαρξιστική θεωρία. Αντίθετα, ο Μαρξ συνέδεε πάντοτε την κυριαρχία του καπιταλισμού, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, με το εθνικό κράτος και μιλούσε, αναφερόμενος στο διεθνές επίπεδο, για την «ολόπλευρη συναλλαγή, ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών»: «Η αστική τάξη όλο και περισσότερο καταργεί το κομμάτιασμα των μέσων παραγωγής, της ιδιοκτησίας και του πληθυσμού. Συσσώρευσε τον πληθυσμό, συνένωσε τα μέσα παραγωγής και συγκέντρωσε την ιδιοκτησία σε λιγοστά χέρια. Η αναγκαία συνέπεια ήταν ο πολιτικός

συγκεντρωτισμός. Ανεξάρτητες επαρχίες με διαφορετικά συμφέροντα, με διαφορετικούς νόμους, κυβερνήσεις και δασμούς, και που συνδέονταν μεταξύ τους σχεδόν μονάχα με σχέσεις συμμαχίας, συσπειρώθηκαν σ' ένα έθνος, σε μια κυβέρνηση, σ' ένα νόμο, σ' ένα εθνικό ταξικό συμφέρον, σε μια τελωνειακή ζώνη» (Μαρξ και Ένγκελς, 1965, σσ. 34 και 35. Οι αραιώσεις είναι του Μαρξ, η υπογράμμιση δική μου, Γ.Μ.).

Άλλωστε, ο Μαρξ είχε την ευκαιρία να υποστηρίξει ρητά ότι οι κοινωνικές δομές και σχέσεις που θεμελιώνονται στην κυριαρχία του κεφαλαίου, μ' άλλα λόγια ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, εκφράζονται στις επαρκείς μορφές τους στο επίπεδο του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* έγραφε: «Αυτό που έχω να ερευνήσω σε τούτο το έργο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ' αυτόν. Ο κλασικός τόπος αυτού του τρόπου παραγωγής είναι ως τώρα η Αγγλία. Αυτός είναι ο λόγος που η Αγγλία χρησιμεύει ως κύριο παράδειγμα για τη θεωρητική ανάπτυξη που κάνω. Αν όμως ο Γερμανός αναγνώστης σήκωνε φαρισαϊκά τους ώμους του για την κατάσταση των Άγγλων εργατών (...) τότε είμαι υποχρεωμένος να του φωνάξω: *De te fabula narratur!* (Για σένα μιλάει ο μύθος!) Εδώ δεν πρόκειται καθαυτό για τον ψηλότερο ή χαμηλότερο βαθμό ανάπτυξης των κοινωνικών ανταγωνισμών, που ξεπηδούν από τους φυσικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Πρόκειται γι' αυτούς τους ίδιους τους νόμους, γι' αυτές τις ίδιες τις τάσεις που δρουν κι επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα» (Μαρξ 1978[α], σ. 12).